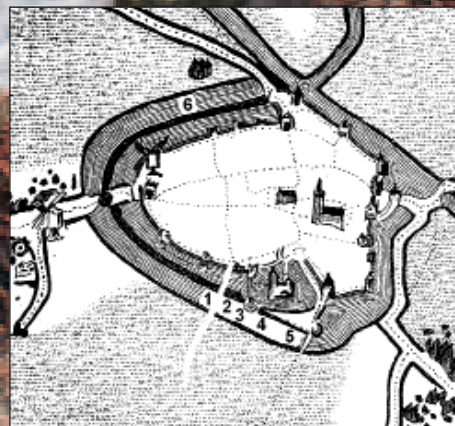

Restauratie zes tuinhuisjes in Hattem voltooid

Het laat achttiende eeuwse tuinhuisje Kleine Gracht 6 is op vier hoekpoeren gebouwd. Houten lateien dragen het tussenliggende metselwerk. In een vroeg stadium wisselde de toegang, die oorspronkelijk in het verlengde van het tuinpad lag, om met het toen nog enige zijvenster, waardoor het zicht op de tuin en de gracht verbeterde. Rondom het huidige deurkozijn zijn de nodige aanpassingen in het metselwerk, waaronder een stroomlaag duidelijk te herkennen.

In Hattem deed zich in 2010 de unieke situatie voor, dat zes van de acht overgebleven tuinhuisjes rondom de gracht, in één omvattend project gerestaureerd konden worden. De Stichting Stadskern Hattem fungeerde in dit project als initiator, intermediair en opdrachtgever.

De stichting ondernam in 2006 al stappen tot deze restauratie en vond de provincie Gelderland aan haar zijde. In het kader van het jaarprogramma Belvoir 2009 werd een subsidie toegekend als bijdrage aan de versterking van de cultuurhistorische gebiedskenmerken van de provincie Gelderland. Daarnaast kon de stichting gebruik maken van de instandhoudingssubsidie Brim en steunde natuurlijk ook de gemeente Hattem het project.

Hattemse tuincultuur De zes gerestaureerde tuinhuisjes zijn in de achttiende en negentiende eeuw op de ondergrond van de gedempte buitengracht gebouwd, een overblijfsel uit de eerste ontwikkeling tot vestingstad. Hattem kende in die periode namelijk een rijke tuincultuur rondom de stad. Tijdens de eerste kadastrale opmeting in 1832 werden er ruim 35 tuinhuisjes geregistreerd. Vanwege de bijzondere ligging aan de binnengracht

De zes tuinhuisjes van het restauratieproject zijn in een tekening, naar een aquarel van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560, aangegeven. De natte buitengracht werd rond 1626 in zijn geheel gedempt. In 1696 ging men over tot verkoop van delen van deze buitenwallen aan burgers.

De noordzijde van de stad Hattem uit omstreeks 1875, op een aquarel van Gerrit Scheurleer. In de ommuring van het rondom de stad gelegen tuinencomplex, is vlak onder de kerk het tuinhuisje Kleine Gracht 6 weergegeven. Daarnaast zijn nog drie andere tuinhuisen te herkennen. Het Voermankoepeltje is er één van en is door de stichting in 1976 gerestaureerd.

Het oorspronkelijke tuinperceel, waarop nu ook het tuinhuisje Stadslaan 2 staat, is na 1832 in twee gedeeltes opgesplitst. Op het onbebouwde gedeelte werd dit kleine tuinhuisje gebouwd. Rond 1955 is het oorspronkelijke tuinhuis op het buurperceel, en toen als woning in gebruik, in de contouren van het nieuwe woonhuis ingebouwd..

Het tuinhuis Grote Gracht 35, met een vloeroppervlakte van ruim 15m², is na 1832 ontstaan ter vervanging van een kleiner exemplaar. De grachtgerichte gevel is hier voor het eerst beduidend breder dan dat het tuinhuisje diep is. Door deze nieuwe opzet was zo voldoende ruimte voor een toegang met flankerende vensters. In het begin van de 20ste eeuw is in de westgevel nog een groot venster ingebroken. Achter dit tuinhuis is de oorspronkelijke sloot nog grotendeels aanwezig.

werden de grote percelen in de twintigste eeuw gaandeweg huispercelen. Mede door de plaatst van het tuinhuis, meestal achter op het perceel, bleven gelukkigerwijs enkele van deze bijzondere bouwwerkjes voor Hattem behouden.

De restauratie was nu dringend noodzakelijk vanwege fors achterstallig onderhoud en verval door verdergaand functieverlies. Door de integrale aanpak van het project was het mogelijk de opgedane collectieve kennis uit het bouwhistorisch onderzoek bij de individuele tuinhuisjes weer in te zetten. Uniforme en bijzondere details konden zo goed worden onderscheiden en geduid en gaven zo een meerwaarde aan het project.

‘Illusie buitenleven’ Ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum de Stichting Stadskern Hattem verscheen in juli van 2008 een katern bij blad Monumenten over Hattem. Hierin werd het tuinhuisjesproject van de stichting al ingeleid. In dit artikel steken we nu vooral in op de resultaten van het project. Om toch in de juiste sfeer te geraken is het onderstaand citaat uit het Geschiedkundige overzicht van de Nederlandsche tuinarchitectuur, door jonkheer Van Sypesteyn uit 1910, hier opgenomen. ‘De burgers die wel te meer genoegen in het buitenzijn zullen ge-

had hebben, naarmate zij meer benauwd en opeengedrongen woonden in de steden, vonden er dit op, dat zij tuintjes aanlegden buiten de wallen. Dit waren de beroemde theetuinen. Daar ging de huisvader met vrouw en kinderen na de daagschen arbeid zich verpoezen in de vrije natuur; daar konden de kinderen vrij spelen. In de koepel zette de vrouw de thee; eigenaren van naburige tuinen kwamen op bezoek en brachten weer gezelschap mede. Hier kwamen familie en kennissen bij elkander theedrinken en had men op een goedkope manier de illusieën van het

buitenleven. Altijd vond men in die tuinen een koepel; hierin werden de gewone benodigheden geborgen; hij gaf ook beschutting bij onverwacht slecht weer. Zulke koepels werden dan ook in menigte aangetroffen in de nabijheid der steden, goed zichtbaar, daar zij steeds dicht bij den grooten weg stonden. In de 19de eeuw kwamen de theetuinen geheel in onbruik; de uitbreiding der steden, de stijging van de waarde van den nabij de stad gelegen grond waren hen noodlottig. De niet altijd mooie, maar typische koepeltjes zijn vrijwel verdwenen; nauwelijks treft men er nog enkele aan in de nabijheid der provinciesteden'.

Het ontleisterde tuinhuisje Grote Gracht 13 zat vol met bouwsporen. De oorspronkelijke vensters met luiken zaten op zithoogte en waren opgebouwd uit hergebruikte zandstenen onderdelen afkomstig van kruisvensters. De middenmontant werd tijdens de restauratie als dorpel onder de ingang teruggevoerd en is weer teruggeplaatst in het halve venster. De houten vensters naast de ingang zijn pas later ingebroken.

Het kleinste tuinhuisje van het project heeft maar een vloeroppervlakte van 3,5 m² en staat op het perceel Stadsaan 1. Het hekje aan het trottoir kreeg tijdens de feestelijke afsluiting op 9 april informatiepanelen over het tuinhuisjesproject.

De eerste kadastrale opmeting als basis Bij het integrale bouwhistorisch onderzoek kon gebruik worden gemaakt van de opmetingen, het veldwerk, oude afbeeldingen en het kadastrale minuut van Hattem uit 1832. Deze laatste bron bleek zeer behulpzaam bij het determineren van de tuinhuisjes. In het bijbehorende register, 'de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel' geheten, zijn de groottes van de bouwwerkjes vermeld. Het was echter volkomen onduidelijk hoe de opgave van deze groottes destijds tot stand zijn gekomen. Er zijn namelijk grote verschillen t.a.v. de opgemeten bebouwde oppervlaktes en de groottes vermeld in het register. Soms waren deze groter en soms juist kleiner. Voor het ontstaan van deze verschillen konden twee redenen worden aangevoerd; het bouwwerkje was na die eerste momentopname sterk gewijzigd of de opgegeven grootte was een optelling, dus meer dan de bebouwde oppervlakte alleen.

Ten tijde van de eerste kadastrale opmeting bleek dat nog drie van de zes tuinhuisjes de oorspronkelijke venstervormen hadden. De verschillende bouwsporen van dichtgezette vensteropeningen werden na het ontleisteren geanalyseerd, opgemeten en bij elkaar opgeteld. Door de som aan deze vensteroppervlaktes (V) te verdubbelen en bij de bebouwde oppervlakte (B) op te tellen kwam een waarde die overeenkomstig is aan de groottes (O) in het register. De formule luidt dan $O=B+(2xV)$.

Achtereenvolgens kwam door deze formule aan het licht, dat twee andere tuinhuisjes na 1832 in zijn geheel moeten zijn vernieuwd. En verder was al duidelijk dat het zesde tuinhuisje bij deze eerste kadastrale opmeting nog niet bestond.

De invoering van het kadaster had op de eerste plaats een fiscale doelstelling. Het is dus niet onlogisch dat de 'kwaliteit' daglicht en uitzicht, gemeten als vensteroppervlakte, tevens in de waardering werd meegenomen ter bepaling van de aanslag. Hoe de groottes in het register in verhouding stonden met die belastbare bedragen kon niet worden achterhaald, een eenduidige relatie hiermee was namelijk niet te leggen. Wellicht hadden de subjectieve begrippen waaronder de gebruikswaarde, de afwerkingsgraad en natuurlijk de locatie hier eveneens invloed op.

Verschijningsvormen Naast de uitgifte van tuinpercelen door de stad Hattem vanaf 1696, ter plaatse van de gedempte buitengracht, ontstonden er ook tuinpercelen aan de binnenzijde van de gracht. De tuinhuisjes op deze percelen werden dan op of tegen de stadsmuur gebouwd.

Afhankelijk van deze specifieke ligging van het tuinperceel en de welstand van de eigenaar kreeg het tuinhuisje een verblijfsfunctie, een opslagfunctie of een combinatie hiervan. De typologische verschillen worden dan voornamelijk bepaald door de plattegrondsvorm, de hoeveelheid en grootte van de vensteropeningen

en het toepassen van een verdieping. Zo'n verdieping werd dan zondermeer als verblijfsruimte ingericht, inclusief een muurkastje voor het theeservies. Bij de eenlaagse bouwwerkjes is het nu een stuk lastiger om deze oude gebruiksfunctie nog te bepalen, een mix van functies ligt dan het meest voor de hand. Daarnaast stond de ontwikkeling van het Hattemse tuinhuis onder invloed van de stagnerende welvaart van de stad. Dat resulteerde in een meer sobere en rommelige verschijningsvorm. Vervallen raam- en deurkozijnen werden door secundair verkregen exemplaren vervangen of ten laatste met metselwerk dichtgezet. Ook het opdelen van het oorspronkelijke tuinperceel, vlak langs het tuinhuisje, maakte dat vensteropeningen kwamen te vervallen.

De tuinhuisjes van het eerste uur hadden een rechthoekige, soms nagenoeg vierkante, plattegrond en stonden in de lengteas achter op het tuinperceel opgesteld. Per gevel was er maximaal maar één gevelopening. Deze werden relatief laag in de gevel geplaatst en waren zodoende geschikt om zittend naar buiten te kunnen kijken. De toegang lag nagenoeg altijd in het verlengde van het pad. Afhankelijk van het gebruik van de binnenruimte waren er twee of drie vensters of luikopeningen. Met de toegang in de grachtgerichte gevel was er geen direct zicht op de stad. Blijkbaar voldeed dit later niet en zocht men naar andere oplossingen, zoals het verplaatsen van de deur naar een zijgevel. Het na 1832 opgericht tuinhuis Grote Gracht 27 laat in een classicistische trant een geheel andere oplossing zien. De grachtgerichte gevel werd breder gemaakt en naast de toegang werden aan beide zijdes kleine vensters toegevoegd. Ter compensatie vervielen in twee andere gevels de vensters.

Vermoedelijk luidde het bovengenoemde deftige tuinhuisje een nieuwe periode in en zette het aan tot het wijzigen van enkele naburige tuinhuisjes. De smallere grachtgerichte gevels waren voor dit type gevelindeling echter niet zo geschikt, getuige de enigszins geforceerde verhoudingen. Hoewel deze gevelopzet lan-

De tuinpercelen aan de zuidzijde van Hattem werden met een sloot en dichte meidoornhagen van de akkers gescheiden. De bloei van vruchtbomen was hier zichtbaar op zijn hoogtepunt. Het linker bouwwerkje achter de heg is het tuinhuisje Grote Gracht 27. Het is halverwege de achttiende eeuw gebouwd en van de achterzijde vastgelegd. Het rechter tuinhuisje met schoorsteen werd kort na het vastleggen op de foto (ca. 1910) gesloopt en was in deze sterke vergrote vorm als woning in gebruik.

delijk niet uniek te noemen is, kunnen we hier vanwege het aantal tuinhuisjes toch spreken van een bijzonder cultuurhistorisch gebiedskenmerk.

Herstel en afronding project Op zaterdag 9 april werd het voltooide tuinhuisjesproject feestelijk afgesloten. Aansluitend werd er voor belangstellenden een Open Huis georganiseerd. De Stichting Stadskern Hattem probeert in de toekomst deze objecten in een nieuwe Groene wandeling op te nemen. Vrije bezichtigingen zullen echter alleen plaatsvinden tijdens de Open Monumentendag in overleg met de eigenaren van de tuinhuisjes. Het tuinhuisjesproject werd onder leiding van Interieurarchitectenburo Wever uit Hattem gerestaureerd. Hulshof Bouw & Restauratie, gevestigd in Aarlanderveen en Harderwijk, voerde de restauratie als leerlingbouwplaats (Fundeon) bouwkundig uit. De specifieke kalkmortels voor dit project werden door Keim Nederland geleverd. De tuinen rondom de tuinhuisjes werden door Nes Tuinontwerpen in samenspraak met de eigenaren ontworpen en het Hoveniersbedrijf Poot voerde deze uit. De Hattemse beeldhouwgroep Beernink maakte de herinneringsobjecten voor het project. Gerelateerde onderwerpen als: een theepot met kopjes, een koffiemolen, boomgaardfruit, tuingereedschap, een kruiwagen en een watergieter werden afgebeeld. De gehele restauratie werd door TV Hattem vastgelegd, de opnames zijn daarna op de lokale zender te zien geweest.

Het tuinhuisje Grote Gracht 27, onderging halverwege de 19de eeuw een metamorfose. De grachtgerichte gevel werd opnieuw opgemetseld en kreeg naast de toegang eveneens vensters naar voorbeeld van het tuinhuisje Grote Gracht 35. Een venster in de zijgevel kwam bij deze actie te vervallen.

